

Exhlale DOBRUNA-SALIHU

RIJEKA DANUBIUS - ZNAČAJ PLOVNOG PUTA ZA UVOZ SKULPTURE U DARDANIJI TIJEKOM RIMSKOG DOBA

UDK 904:656.62>(398 Dardanija)(282.243.7)"00/02"

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 13.07.2012.
Odobreno: 23.08.2012.Dr. sc. Exhlale Dobruna-Salihi
Instituti Albanologjik
10000 Pristinë, Kosovë
e-mail: esalihi_iak@hotmail.com

U ovom članku bit će riječi o značaju plovnog puta rijekom Danubius, koja je s Dardanijom povezana rijekama Margus i Timachus. Ovaj plovni put igrao je važnu ulogu u uvozu skulpture i mramornih blokova ne samo iz maloazijskog područja, nego i sa Sredozemlja. Ovo je najviše izraženo na sjeverno dardanskim središtima: Timacum minus i Naissus. Timacum minus: jedna grupa kultne skulpture istočnjačkog i grčko-rimskog panteona vrlo je kvalitetno izrađena od mramora pretežito maloazijskog podrijetla, a otkrivena je u Dolicheneumu, nedaleko kastruma. U području Naisa uvezen je mramor za obradu ograničenog broja kipova kultne namjene grčko-rimskog i domaćeg panteona, kao i iz ostalih područja, npr. Egipta, uočavaju se dvije statuete od porfira otkrivene u peristilu palače u Mediani i jedan portret počasne namjene iz samog Naisa, uvezen preko Sredozemlja i Crnog mora. Iz drugih dijelova dardanskog područja, tom uvozu pripadaju i dva sarkofaga visoke kvalitete, iz postaje Vendenis (Gllammik) kao poluproizvod i Ulpiane kao gotov rad.

Ključne riječi: Danubius, plovni put, Dardanija, Timacum Minus, Naissus, Vendenis, Ulpiana, import, kulturna, počasna i sepulkralna skulptura, Mala Azija, Egipat.

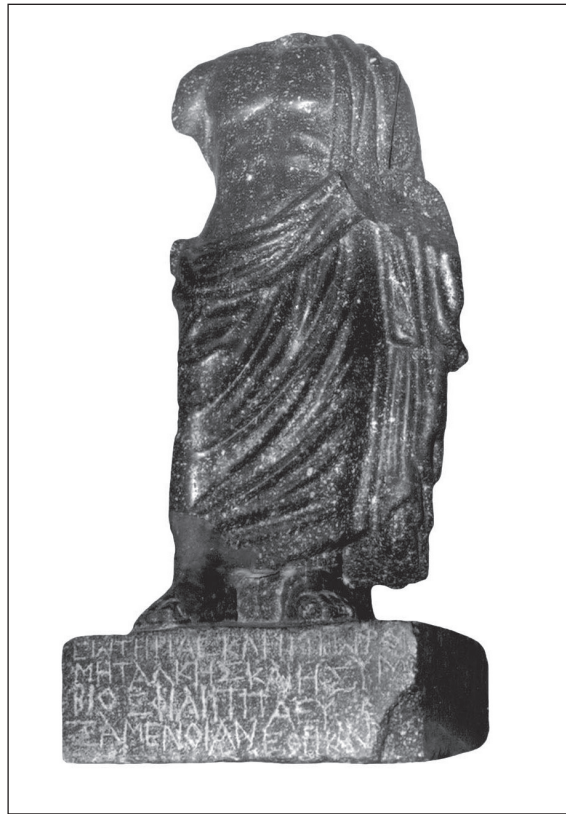
Uvod

Područje Dardanije, koje čini dio ilirske unutrašnjosti, nalazilo se na važnom zemljopisnom položaju, s obzirom da rijekama Axius (Vardar), Drinus (Drim) i Margus (Morava), kojom se veže rijeka Danubius (Dunavom), te ga povezuju s egejskim svijetom juga, ilirskom obalom Jadranskog mora i s područjem Crnog mora. Tok ovih rijeka već rano u prapovijesno doba određivao je smjer i karakter najvažnijih putova, preko kojih je uspostavio kontakte sa spomenutim područjima.

S aspekta riječnih putova posebno mjesto pripada plovnom putu Danubius cijelim njenim tokom, koji Dardaniju povezuje i s rijekom Timachus (Timok). Njegov veliki značaj u Rimskom Carstvu najbolje se ilustrira izgradnjom đerdapskog puta Viminacium-Ratiaria čija je izgradnja započela u prvim desetljećima 1. st., pod Tiberijem, u okolnostima koje su bile uvjetovane ne samo vojnim prilikama, nego i potrebama osiguravanja plovidbe ovom rijekom.¹ On je u Dardaniji igrao važnu ulogu u vozu skulpture i mramornih blokova iz maloazijskog područja i sa Sredozemlja. Ovo je najviše

¹ Usp. PETROVIĆ, 1976, 89 – 90.

Sl. 1. Medijana, porfirna statueta bez glave

izraženo u sjevernodardanskim središtima: naselja i postaje *Timacum Minus* (Ravne), koji je s rijekom *Danubius* spojen preko *Timachusa* (Bijelog i Velikog Timoka), također značajnog za transport,² i municipijem *Naissus* (Niš), koji se povezivao istim putem i preko *Margusa*. Oba središta su se spojila cestom *Naissus-Ratiaria* koja povezuje Nais i Timak Minus s dunavskim područjem.³ U Timaku Minusu jedna grupa kulturne skulpture istočnjačkog i grčko-rimskog panteona vrlo je kvalitetno izrađena od mramora pretežito maloazijskog podrijetla, a otkrivena je u Dolicheneumu, nedaleko kastruma⁴. U području Naisa uvezen je mramor za obradu dvaju kipova kulturne namjene grčko-rimskog i domaćeg panteona, kao i iz ostalih područja kao npr. Egipta gdje se uočavaju tri skulpturalne realizacije na porfiru – dvije kulturne statuete otkrivene u peristilu palače u *Mediani* (Brzom Brodu) i jedan portret iz Naisa, uvezeni preko Sredozemlja i Crnog mora. S obzirom na to da su Grci mramor prevozili i zaprežnim kolima,⁵ onda skulpturu ovog središta iz grčkog (atičkog) mramora nismo razmatrali jer se mogla uvoziti i kraćim putem do Tesalonikija morskim putem da bi nastavila cestom *Thesaloniki-Scupi-Naissus*⁶ što je vidljivo iz statueta koje su najbrojnije⁷. Iz drugih dijelova dardanskog područja, tom uvozu pripadaju i dva sarkofaga visoke kvalitete iz postaje *Vendenis* (Gllamnik) kao poluproizvod i *Ulpiane* kao gotov rad.

Spomenici

Kulturna skulptura – Ova vrsta skulpture je najbrojnija. Svi primjeri su fragmentarni, a uglavnom se radi o statuetama. U najvećem broju su sačuvani kipovi – svi u stojećem stavu – bez glava, a rjeđe samo glave, dok vrlo rijetko torza i postolja.

Asklepiju pripada jedna statueta od porfira, visine 43 cm. Nedostaje mu veći dio desne ruke s atributima, lijeva šaka i članak desne noge⁸ (sl. 1). Prikazan je samostalno s osloncem tijela na lijevoj nozi, a desnom blago savijenom u koljenu neznatno je iskoračio naprijed. Obgrnut je plaštem čiji teški nabori prate pokret tijela. Jedan mu je kraj od struka prebačen dijagonalno, na leđima vertikalnim naborima pada preko lijevog ramena, a drugi obavija donji dio tijela prelazeći preko nadlaktice lijeve ruke i u bogatim naborima pada do stopala. Toraks, dio abdomena i obje ruke ostaju otkriveni. Na nogama nosi sandale s remenima. Cijeli prikaz je vrlo kvalitetno obrađen, što se vidi i po pravilnoj modelaciji obnaženih dijelova tijela, posebno muskulature prsa i trbuha, a također i nabora na odjeći koji su vješto komponirani. Zbog tvrdoće materijala nije bilo moguće oblikovati i dio tijela ispod ogrtača. Zadnji dio, na čijoj sredini se nalazi ravni podupirač, sumarno je obrađen, pa možemo zaključiti da ova strana nije bila pristupačna promatraču. Na osnovi sličnih primjera iz drugih središta Carstva, možemo napraviti rekonstrukciju cijele figure: lijevom rukom drži pateru, dok bi desnom trebao držati štap obavijenom zmijom, na koji se oslanja – u našem slučaju izgleda da ju je stavio na bok, s obzirom na to da ovdje postoji jedan plastičniji ostatak. Uz statueta sačuvano je i pravokutno postolje na kojemu se nalazi natpis na grčkom s posvetom Asklepiju kojem se obično pridaje epitet “soter”.

Ovaj ikonografski prikaz Asklepija blizak je tzv. tipu “Florence”, koji je nazvan prema kipu iz Galerije Ufizzi u Firenci (ant. *Florentia*)⁹. Ovaj tip prema A. Furtwängleru pripisan je Mironu, što je neprihvaćeno od drugih znanstvenika, te prema P. Levelquea i G. Donnaya pripisuje se Kalamisu iz Sikiona¹⁰. Prema Furtwängleru i G. Heiderich su istog podrijetla (prema prvome od Mirona, a prema drugome od Kalamisa)¹¹ je i tzv. “Petersburg” tip,¹² poznat i kao tip “Campana”,¹³ imenovan prema najadekvatnijoj kopiji iz kolekcije Campana koja se čuva u Ermitažu u St. Petersburgu, gdje slično našoj statueti, božanstvo lijevom rukom drži pateru¹⁴. Prema desnoj ruci položenoj na bok pokazuje sličnost i sa “Helenističkim” tipom koji se pripisuje Briaksu iz Megare.¹⁵

² PETROVIĆ, 1995., 19 – 21.

³ PETROVIĆ, 1976., 89; 106 – 110; ISTI, 1979., 20, 26; ISTI, 1995., 23 – 24.

⁴ PETROVIĆ, 1995., 42, bilj. 26, 50, koji iznosi mišljenje da postoji mogućnost da su sve primjerke donijeli vojnici s Istoka.

⁵ STAINER, 1953., 68 i d.

⁶ O ovoj cesti usp.: MILLER, 1916., 555 – 556; VULIĆ, 1925., 1 – 4; PETROVIĆ, 1976., 103 – 105; ISTI, 1979., 27 – 29 sa ostalom literaturom.

⁷ Usp. JOVANOVIĆ, 1975., 57 i d.

⁸ JOVANOVIĆ, 1975., 57, br. 1, T. 2, sl. 2; PETROVIĆ, 1979., 95 – 96, br. 59; SREJOVIĆ – CERMANOVIĆ – KUZMANOVIĆ, 1987., 136, br. 59; TOMOVIĆ, 1993., br. 112, sl. 36/1-2; DOBRUNA-SALIHU, 2003-2005., 843, br. 374, sl. 320.

⁹ LIMC 2/1, 1984., 878 – 879, br. 145.

¹⁰ Usp. LIMC 2/1, 1984., 895.

¹¹ Usp. LIMC 2/1, 1984., 896.

¹² BIEBER, 1957., 87, 89. O dataciji ovog tipa i njegovog autora bavili su se i drugi znanstvenici, usp.: TONČEVA, 1969., 10; OGNENOVA-MARINOVA, 1987., 49.

¹³ LIMC 2/1, 884.

¹⁴ Usp. BIEBER, 1957., 87, br. 13;

TONČEVA, 1969., 9 – 10, bilj. 19, sl. 7b.

¹⁵ BIEBER, 1957., 85 – 87 (poznat i kao tip “Kos”; LIMC 2/1, 885 (poznat s tipovima: “Este”, “Epidaur” i “Velia”).

Nešto sličnih figuralnih prikaza našoj statueti nalazimo i kod nekoliko statuarnih i reljefnih primjera u raznim dijelovima Carstva. Od svih primjera najviše sličnosti pokazuje s četiri statuarna prikaza: jednim kipom iz kolekcije Campana, koja se nalazi u Ermitažu,¹⁶ grupom, koja se nalazi u Asklepionu Ville Borghese u Rimu, gdje je božanstvo prikazano s Telesforom¹⁷ i kipovima iz Montane (*Montana*, Mihailovgrad) u Donjoj Meziji¹⁸ te iz Leptis magne (*Leptis magna*, blizu Lebide) u Libiji¹⁹ kod kojih u prikazu draperije postoji mala razlika s obzirom na to da ogrtač završava kičankom, čime pripada jednoj varijanti tipa "Florence."²⁰ Prikaz draperije vrlo je sličan jednoj statueti iz današnjeg Batkuna u Trakiji.²¹ Bliski ovim primjerima još su neki skulpturalni prikazi sa specifičnim razlikama, što je izraženo osobito u položaju ruku – lijeva je uvijek pokrivena. Kod jednog dijela karakteristično je da je lijeva ruka savijena u laktu i položena uz struk. S obzirom na to da su ovakvi primjeri nalaženi širom Carstva, spomenut ćemo samo nekoliko njih. Četiri su s Apeninskog poluotoka: jedan iz Akvileje,²² dva iz Rima (od kojih je jedan u Museo Nuovo,²³ a drugi u Museo Nazionale), i jedan u Museo Chiaramonti u Vatikanu.²⁴ Od drugog dijela, jedan skup potječe iz Kirene (*Cyrene*, Shahat) u Libiji gdje je karakteristično da božanstvo desnu ruku (kao u našem slučaju) ima položenu na bok, dok lijevom drži štap na koji se oslanja.²⁵ Jedan fragmentarni primjer bez atributa potječe iz Amana u Jordaniji.²⁶ Kod drugog primjera (British Museum u Londonu), gdje je božanstvo prikazano bez atributa, usprkos pokrivanja lijeve ruke (slično spomenutim primjerima), ogrtač je drapiran na način sličan našem primjeru, i kip je u cjelini najbliži našem prikazu.²⁷

Sljedeća statueta od porfira pripada Higiji. S četvero-kutnim postoljem i ugraviranom posvetom visine je 52 cm, vrlo je očuvana tako da se može uočiti svaki detalj tijela i draperije²⁸ (sl. 2). Težište tijela je na lijevoj nozi, a desna je blago savijena u koljenu i neznatno povučena unazad. Odjevena je u dugački hiton koji u sitnim vertikalnim naborima pada preko stopala (jedino su prsti otkriveni) i himation, bogato nabran do koljena, čiji jedan kraj pada preko lijeve ruke. Obje ruke su pokrivena do dlanova, savijene u laktu. U lijevoj drži pateru, koju pruža prema zmiji omotanoj oko desne ruke. Stražnja strana grubo je obrađena, a na sredini je modeliran stupac. Unatoč pokušaju klesara da figuru prikaže što realnije u svim detaljima, najvjerojatnije zbog tvrdoće materijala nije uspio, što se vidi kod pojedinih anatomskih detalja. Takav je slučaj s dojčkama koje su prikazane

Sl. 2. Medijana, porfirna statueta Higije bez glave

u neprirodnom položaju, i nožnim prstima koji su predugački, te kod nabora na himationu koji su dosta linearno modelirani. Prema tome djeluje čak rustikalno.

Mada se figuralni prikazi Higije, bilo u statuarnoj, bilo u reljefnoj izvedbi, nalaze širom Carstva, uzor po kojemu je rađena ova statueta nije nam poznat. Sudeći po materijalu, izraženo je mišljenje da je statueta mogla nastati u nekoj egipatskoj radionici, ili je rad umjetnika koji je imao pred sobom egipatske predloške.²⁹ Vjerojatno se radi o nekom poznatom umjetničkom središtu poput Atene, odakle potječe i ostali dio skulpture iz Medijane. Međutim, na veze s Egiptom, ne upućuje samo crveni porfir, nego i ikonografska i stilaska obilježja, u korist čega može govoriti i funkcija istovjetnog dedikanta *Vallerius Roimetalkes*, koji se spominje na jednom natpisu iz Luxora u vrijeme Konstantina (*dux Aegypti et Thebaides ultrarumque Libyarum*).³⁰ Prema tome, oba primjera su istovremene realizacije iste egipatske radionice, koja se smatra da je aleksandrijska na osnovi sličnosti s nekim drugim izrađevinama u porfiru iz bližih središta sjevernog dijela Gornje Mezije.³¹

Druga statueta, koja također predstavlja Higiju, otkrivena je u Klisuri kod Niša. Visine 56 cm, izrađena je od kvalitetnog bijelog krupnozrnatog mramora³² (fig. 3), no teže je oštećena. Nedostaje joj dio lijevog ramena, desnog donjeg dijela hitona i stopala. Oslonac tijela je na desnoj nozi, a lijeva je blago savinuta u koljenu i

¹⁶ LIMC 2/1, 878, br. 146; LIMC 2/2, 1984, 46, sl. 146.

¹⁷ HÖLLANDER, 1912., 129 – 130, sl. 59.

¹⁸ OGNENOVA-MARINOVA, 1987., 49, br. 17, sl. 21.

¹⁹ MANDERSCHIED, 1981., 104, br. 295, T. 39, sl. 295.

²⁰ LIMC 2/1, 879.

²¹ TSONTCHEV, 1941., T. 30, sl. 118.

²² SCRINARI, 1972., 5, br. 9.

²³ MUSTILLI, 1939., 25 – 26, br. 20, T. 20, sl. 70.

²⁴ BIEBER, 1957., 85 – 86, sl. 30, 31.

²⁵ PARIBENI, 1959., 83 – 86, br. 202 – 213.

²⁶ FRIEDLAND-TYKOT, 2012., 55, sl. 3.

²⁷ HUSKINSON, 1975., 11, br. 20, T. 8, sl. 21.

²⁸ JOVANOVIĆ, 1975., 57 – 58, br. 2, T. 3, sl. 4; PETROVIĆ, 1979., 97, br. 61; SREJOVIĆ – CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, 1987., 138, br. 60; TOMOVIĆ, 1993., 98, br. 111, sl. 27/1-2; DOBRUNA-SALIHU, 2003-2005., 845, br. 378, sl. 323.

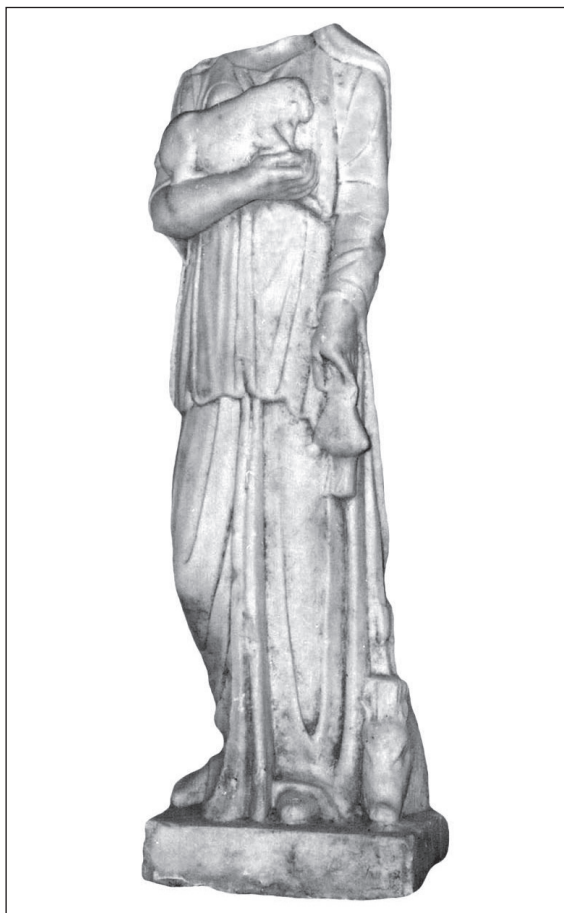
²⁹ SREJOVIĆ – CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, 1987., 138.

³⁰ PETROVIĆ, 1979., 97.

³¹ TOMOVIĆ, 1993., 22, 57, 98. Ovo autor potvrđuje izvanrednom analogijom carskog kipa na prijestolju iz Šar kamena kod Negotina s porfirnim kipom u Aleksandriji, usp. DELBRÜECK, 1932, 96 – 98; KISS, 1984, 101.

³² SREJOVIĆ – CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, 1987., 156, br. 69; TOMOVIĆ, 1993., 97, br. 109, sl. 28/1; DOBRUNA-SALIHU, 2003-2005., 846, br. 380, sl. 325.

Sl. 3. Klisura kod Niša, mramorna statueta Higije bez glave

Sl. 4. Medijana, mramorni kip *Deae Dardanicæ* bez glave

nezatno povučena unazad. Odjevena je u dugački hiton, označen sitnim vertikalnim naborima i himation s kosim polukružnim duboko isklesanim naborima svedenim na široke žljebove koji obavija obje ruke i najveći dio tijela. Desnom rukom, savijenom u laktu i pognutom u visini prsa, pridržava rep zmijske, dok glavu drži u lijevoj šaci. Zmija je sumarno prikazana i proteže se preko grudi uz rub ogrtača. Promatrana s umjetničkog gledišta, cjelokupna izrada pokazuje, prema stilskim obilježjima, da je to rad umjetnika, koji je klesao u nekoj lokalnoj radionici krajem 3. i poč. 4. st.³³

Što se tiče uzora ove statuete, jasno se uočava da je to dobro poznati uzorak Velike Herkulanke. Međutim, s obzirom na to da se on ikonografski ne povezuje s prikazima Higije, nego drapiranim ženskim statuetama ovog tipa, koje najčešće predstavljaju ugledne Rimljanke ili carice,³⁴ onda je svakako umjetnik kod ovog statuarnog tipa uz rub ogrtača na toraks dodao zmijsku. Do sad iz publiciranog materijala koji nam je bio dostupan, nismo mogli naći sličnih primjera.

Sljedeći kip, visine 134 cm, potječe iz Medijane i otkriven je u istoj prostoriji s porfirnim statuetama. Izrađen je od kvalitetnog krupnozrnatog bijelog mramora³⁵ (sl. 4). Tijelo boginje, koja predstavlja glavno božanstvo dardanskog panteona, Dardaniju, oslonjeno je na lijevoj nozi, dok je desna povijena u koljenu, nezatno povučena unazad. Odjevena je u dugački dvostruki, visoko opasani, hiton s prebačenim hitonom sve do stopala, a glavu je prekrivala maramom. U desnoj ruci savijenoj u laktu drži tele, a u lijevoj opruženoj ruci uz tijelo drži *marsupium*. Uz stopalo lijeve noge, u dubokom reljefu prikazana je glava divljeg vepra, a iznad nje dvojna sjekira (*labris*).

Ovaj kip, koji pripada tipu matrone, iako ga po lijepom oblikovanju anatomske detalja, karakterizira visoka kvaliteta izradbe, on je modeliran dvodimenzionalno. Ovo je izraženo kod nabora odjeće koji su izrađeni vertikalno i simetrično, od kojih središnji, najuočljiviji, od izreza oko vrata do stopala, dijeli figuru na dva simetrična dijela. Temeljem navedenog povezuje se s kipovima boginja u peplosu iz kasnog helenističkog doba,³⁶ te se smatra da je nastao na prijelomu 2. u 1. st. pr. Kr.³⁷ Po prikazu odjeće najsličnija je dvama kipovima Here, osobito onome iz Samosa, kome odgovara i položaj tijela s osloncem na lijevoj nozi.³⁸ Dok prema načinu obrade odjeće, čiji su nabori izvedeni širokim kanelurama, ona odgovara skulpturalnim djelima kasne antike, prve četvrtine 4. st., što je potvrđeno i numizmatičkim nalazima³⁹, najvjerojatnije iz domaće radionice,⁴⁰ ra-

³³ Usp. SREJOVIĆ – CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, 1987., 156.

³⁴ O tipu kipa Velike Herkulanke, usp. COLLIGNON, 1911., 168 – 170, sl. 99.

³⁵ VULIĆ, 1941-48., 109, br. 237; PICARD, 1954., 93-94; JOVANOVIĆ, 1975., 62, T. 16, sl. 20; ISTI, 1980., 53 – 60, sl. 1; SREJOVIĆ – CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, 1987., 134, br. 58; TOMOVIĆ, 1993., 94, br. 95, sl. 28/3; DOBRUNA-SALIHU, 2003-2005., 859, br. 406, sl. 351.

³⁶ Usp., LIMC 4/1, 1988., 852-855; LIMC, 4/2, 1988., 566 – 569 (kipovi Demetre).

³⁷ SREJOVIĆ – CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, 1987., 134.

³⁸ LIMC 4/1, 675, br. 133a, 135; LIMC, 4/2, 411, sl. 133 (iz Museo Vaticano), 412, sl. 135 (iz Samosa).

³⁹ JOVANOVIĆ, 1980., 57.

⁴⁰ PETROVIĆ, 1976., 148, s kojim su suglasni i kasniji znanstvenici.

dom vrsnih stranih kipara iz istočnih središta, koji su u to vrijeme djelovali u radionici u *Naissusu*⁴¹.

U pogledu identifikacije predstavljene ličnosti, odnosno boginje, kip je dugo bio diskutabilan. Međutim, već rano, Ch. Picard ju je interpretirao kao jedno domaće sinkretističko božanstvo (blisko Kibeli),⁴² što ga je kasnije podržavao P. Petrović (s funkcijama Kibele i Dijane).⁴³ Ipak, A. Jovanović u kasnijem radu posvećenom ovom kipu, uvjerljivo je dokazao da je to *Dea Dardanica*, odnosno prikaz personifikacije Dardanije,⁴⁴ što je i opće prihvaćeno.⁴⁵ On je pravilno uočio da je kao ikonografski uzor za ovaj prikaz najvjerojatnije uzet koncept boginje Dardanije s jednog posvetnoga reljefa iz Romula Malve u Daciji, posvećenog ovoj boginji s posvetom "*Dardanicae*, kod koje je odjeća gotovo identična, kao i stav desne ruke s teletom.⁴⁶ Dedikanti ove ploče su dvojica dekurliona podrijetlom iz Dardanije i posvećuju je božanstvu svoga rodnog kraja. To znači da je kult ove boginje u Daciji prenesen iz Dardanije te da ona pripada grupi božanstava domovine (*dea patriae*) koja susrećemo širom Carstva (*dii-deae Daciarum*, *Dea Syria* itd.).⁴⁷ Prema tome ovaj kip predstavlja dardansku boginju sinkretističkih svojstva po funkciji, čiji kult u području Dardanije, ima epigrafe i hram.⁴⁸

Timacum Minus podrijetlo je aljedeća statuete. Predstavlja Veneru, izrađenu iz bijelog sitnozrnatog mramora, od koje je ostao samo torzo visine 20 cm s oštećenjima na dojčkama⁴⁹ (sl. 5). Boginja je prikazana potpuno naga s tragovima pramenova kose na oba ramena, a jedan pramen pada joj između grudi. Iskrivljena je na lijevoj strani, što je istaknuto vrlo dobrom modelacijom bedra. Po ostacima nogu izgleda da je sva težina tijela bila na lijevoj nozi, dok se iz ostataka ruku može zaključiti da je desnom rukom najvjerojatnije pokrila dojke, a lijevom venerin brijeg. Ovaj ikonografski prikaz predstavlja jedan od često kopiranih prikaza gole Afrodite, tj. Venere tipa "Pudika" koji proizlazi iz poznate Praksitelove Knidske Afrodite.⁵⁰ Prema položaju ruku i nogu, ovaj primjer pokazuje sličnost s tipom Kapitolske Venere i Venere Medici.⁵¹ U svakom slučaju naša statueta kao takva vjerojatno je nastala prema nekom dobrom helenističkom uzoru. Na osnovi položaja tijela, odnosno modelaciji lijevog boka, bliska je jednoj statui iz Galije (Muzej Epinal).⁵²

Obrađena ova figura je kvalitetna što se opaža u pravilnoj i mekoj modelaciji anatomskih detalja. Što se tiče mjesta proizvodnje, s obzirom na to da najveći broj skulpturalnih prikaza Venere izrađenih od visoko kvalitetnog bijelog mramora iz poznatih kamenoloma

Sl. 5. *Timacum Minus*, mramorni torzo Venere

Male Azije ili Grčke regije u razdoblju od kraja 2. u 3. st., gdje najveći dio statueta, kopirajući isti model, pripada istom tipu. Takvi modeli su iz Viminacija (*Viminacium*, Kostolac) i može se reći da je većina njih proizvod radionice ovog središta i rad su provincijalnih kipara.⁵³ Iako ima indicija da i statueta iz *Timacum Minus* potječe iz iste radionice, odakle se, zbog premalih dimenzija, lako prenosila, ipak mogla je nastati i u domaćoj radionici prema istom uzorku. Ona istodobno pokazuje da su i provincijalni kipari uspjeli izraditi kvalitetna djela.

Timacum Minus podrijetlo je ostataka kipova i to 3 glave s kalatosom. Dvije pripadaju boginjama.

Jedna glava od visoko kvalitetnog bijelog sitnozrnatog mramora, visine 8,5 cm, sačuvana je s malim djelom vrata, dok je gotovo čitav kalatos odlomljen⁵⁴ (sl. 6). Naprotiv, lice je vrlo dobro sačuvano s malim oštećenjima na vrhu nosa i obrvama. Ono je okruglo s jako naglašenom simetrijom, brada je snažno istaknuta, a oči krupne i duboko usađene sa zjenicama naznačenim pomoću svrdla. Nos je pravilan, a usta mala s naglašenom donjom usnom. Sve površine lica su smirene i bez pokreta. Jedino je kosa modelirana znatno slobodnije, a sačinjavaju je dosta duboko klesani pramenovi, između kojih se, zbog upotrebe i svrdla, stvaraju duboke sjenke. Ona je razdijeljena po sredini, djelomično uvijena i vezana u punđu na zatiljku. Ovaj lik hladnog i ukočenog pogleda djeluje strogo.

Kod drugog primjera glave, visine 9 cm, manjka vrat, dok je kalatos u potpunosti očuvan⁵⁵ (sl. 7). Površina

⁴¹ Usp. SREJOVIĆ – CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, 1987., 10; TOMOVIĆ, 1993., 32; DOBRUNA-SALIHU, 2003-2005., 598; ISTA, 2009., 311.

⁴² PICARD, 1954., 93 – 94.

⁴³ PETROVIĆ, 1976., 148.

⁴⁴ JOVANOVIĆ, 1980., 53 – 60, osobito 55, 57, sl. 1. ISTI u jednom svom ranijem radu: 1975., p. 62, ovu figuru tumačio kao predstavu jednog sinkretističkog božanstva koje ima elemente Kibele i Demetre.

⁴⁵ SREJOVIĆ – CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, 1987., 134, br. 58; TOMOVIĆ, 1993., 94, br. 95; DOBRUNA-SALIHU, 2003-2005., 577 – 579, T. 188, fig. 351.

⁴⁶ TUDOR - VLĂDESCU, 1973., 184 – 186, sl. 1; TUDOR 1973., 120 – 121, sl. 4.

⁴⁷ TUDOR - VLĂDESCU, 1973., 1972, 188.

⁴⁸ U zadnje vrijeme usp.: SHUKRIU, 2005., 9 i d.; DOBRUNA-SALIHU, 2009 a., 242-248, T. 3, sl. 5.

⁴⁹ VULIĆ, 1941-48., 92, br. 197; TOMOVIĆ, 1993., 88, br. 74, sl. 31/3; DOBRUNA-SALIHU, 2003-2005., 847, br. 382, sl. 327.

⁵⁰ Za rimske kopije Praksitelovog tipa Afrodite usp.: REINACH, 1897a., 356, br. 6 – 10; ISTI, 1904., 109, br. 6; CUMONT, 1913., 121, br. 94; PAPAIOANNAU, 1972, sl. 808; MANDERSCHIED, 1981., 74, 50, t. 17.

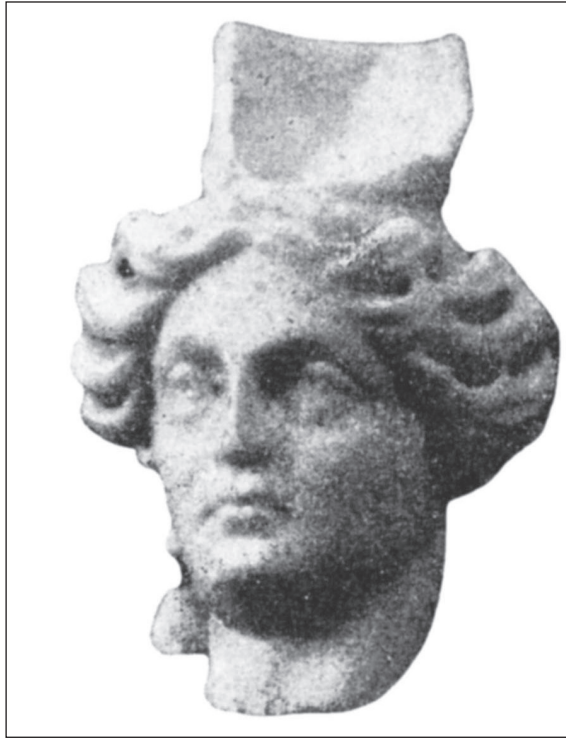
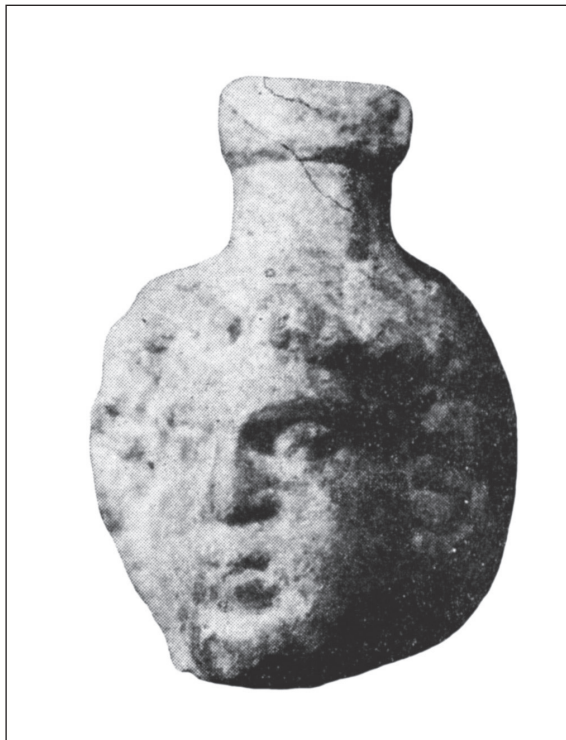
⁵¹ Iz mnogobrojne literature o oba tipa, koji su vrlo rasprostranjeni po čitavom Carstvu usp.: SCRINARI, 1972., 12 – 13, br. 31 – 34 (tip Medici); TRAVESARI, 1986., 27 – 28, br. 5 (tip Capitolino); LIMC 2/1, 49 – 54 (oba tipa s citiranom literaturom).

⁵² ESPÉRANDIEU, 1911., 167, br. 4836.

⁵³ TOMOVIĆ, 1993., 74 – 76, 88 – 89 uz katalog.

⁵⁴ VULIĆ, 1941-48., 92, br. 199; ZOTOVIĆ, 1966., 103, br. 47, T. 16, sl. 1; SREJOVIĆ – CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, 1987., 102, br. 42; TOMOVIĆ, 1993., 89, br. 82, sl. 46/3; DOBRUNA-SALIHU, 2003-2005., 855, br. 399, sl. 344.

⁵⁵ VULIĆ, 1941-48., 92, br. 200; ZOTOVIĆ, 1966., 104, br. 48, T. 16, sl. 2; TOMOVIĆ, 1993., 96, br. 105, sl. 19/3; DOBRUNA-SALIHU, 2003-2005., 856, br. 400, sl. 345.

Sl. 6. *Timacum Minu*, mramorna glava Fortune ili IzideSl. 7. *Timacum Minus*, mramorna glava žene Izide

⁵⁶ ZOTOVIĆ, 1966, 103 – 104, br. 47 – 48.

⁵⁷ SREJOVIĆ – CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, 1987, 102, br. 42, što je prihvaćeno od TOMOVIĆ-a, 1993, 89.

⁵⁸ Usp. REINACH, 1897a, 242, br. 5, 7, 243, br. 1, 3, 262, br. 1, 2, 4, 5, 263, br. 1, 2; SCRINARI, 1972, 51 – 52, br. 144, sl. 145, br. 148, sl. 152, br. sl. 151.

⁵⁹ Usp. REINACH, 1897a, 363, br. 8.

⁶⁰ Usp. LISIČAR, 1961, 125 i d., gdje u području Dardanije do sada nije nađena nijedna epigrafska posveta koja bi dokumentirala ovo sinkretističko božanstvo.

⁶¹ ALEKSANDROV, 1987, 54 i d., sl. 26.

⁶² SREJOVIĆ – CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, 1987, 88, br. 35.

⁶³ Usp. MIRDITA, 1981, 213 i d. s literaturom.

⁶⁴ Usp. ZOTOVIĆ, 1966, 103 – 104; SREJOVIĆ – CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, 1987, 102.

⁶⁵ VULIĆ, 1941-48, 92, br. 198; ZOTOVIĆ, 1966, 104, br. 49, T. 16, sl. 3; TOMOVIĆ, 1993, 96, br. 106, sl. 19/5; DOBRUNA-SALIHU, 2003-2005, 856, br. 401, sl. 346.

⁶⁶ O sličnom tretiranju oči u skulpturi Apolonije usp. PRENDI – CEKA, 1964, br. 8, T. 9/1, 42, br. 12, T. 12.

nović-Kuzmanović identificirala je s Fortunom, ali pod znakom upitnika.⁵⁷

Identifikaciju ovih glava, koliko olakšava, toliko i otežava pojava kalatosa kojeg susrećemo kod likovnih prikaza ovih dvaju boginja. Međutim, dok je kod Fortune bez posebnih znakova,⁵⁸ kod Izide ima govedske rogove, odnosno ukras u obliku polumjeseca i sunčev disk.⁵⁹ U vezi s ovim elementom važno je istaknuti da je Fortuna poistovjećivana s Izidom, a njihovom simbiozom nastalo je novo sinkretističko božanstvo *Isis Fortuna*.⁶⁰ Budući da se kod oba primjera radi samo o glavama, teško je odlučiti predstavlja li prva glava egipatsku Izidu ili rimsku Fortunu. U ovom slučaju može nam pomoći mjesto nalaza same glave i nalasci sličnih skulptura u najbližem susjedstvu. Oslanjajući se na ovo, s jedne strane se možemo opredijeliti za Izidu jer su obje glave iz Timak Minusa otkrivene zajedno s glavom egipatskog božanstva Serapisa. S druge strane možemo se opredijeliti i za Fortunu za što imamo više argumenata. Kao prvo, osim načina modeliranja, koji odgovara ovoj boginji, u najbližem susjedstvu Timaka Minusa, u Montani, u Donjoj Meziji, također je otkrivena njena glava, s razlikom u obradi, izrazito u provincijalnom stilu,⁶¹ a slična statueta potječe iz Viminacija u Gornjoj Meziji.⁶² Drugo, što joj više ide u prilog su epigrafski zapisi sa šireg područja Dardanije.⁶³ Usprkos ovim činjenicama koje govore o štovanju kulta ove boginje na našem području, do novih otkrića u domeni oslikavanja ne možemo dati zaključnu riječ o identifikaciji ovih glava.

Način izrade ovih glava jasno pokazuje da su proizvod vrsnih klesara krajem 3. i početkom 4. st.,⁶⁴ od kojih prva glava predstavlja siguran uvoz gotovog djela jedne radionice višeg stupnja, dok za drugu glavu, iako mjesto nalaza govori da je trebala biti donesena s istoka, s obzirom na nastanak, mjesto proizvodnje je teško ustanoviti, može biti rad majstora koji je djelovao u lokalnoj radionici.

Treća glava, visine 13,5 cm, pripada Serapisu. Osim oštećene brade, dobro je sačuvana⁶⁵ (sl. 8). Na duguljastom ovalnom licu svi su detalji vrlo dobro modelirani. Oči su bademastog oblika s naznačenom zjenicom, koja je jednim dijelom pokrivena gornjim debljim kapcima dajući očima pogled usmjeren prema gore.⁶⁶ Iznad njih su blagim crtama označene obrve. Nos je pravilan i dugačak, a usta velika s istaknutom donjom usnom. Lice uokviruje valovita kosa slobodno modelirana. Pramenovi su naznačeni dubokim klesanjem i upotrebom svrdla. Ovim se stvara izraziti efekt osvjetljenih

lica je na više mjesta izlizana s većim oštećenjima usta. Iako se stilski približava prvom primjeru, prisutne su pojedine razlike u općoj modelaciji i oblikovnom tretmanu, a u vezi s time i u prikazu unutrašnjega stanja. Tako je lice ovdje punije, uvojci kose, koja je češljana na isti način, sitniji, a izraz lika u cjelini djeluje smirenije i prijatnije, s dozom tuge u pogledu.

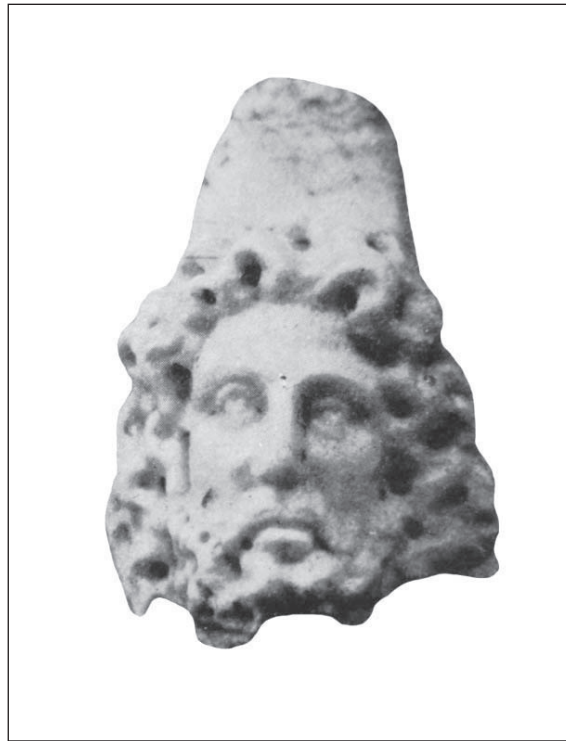
Obje glave od strane Lj. Zotović interpretirane su kao glava egipatske boginje Izide.⁵⁶ Prvu glavu Cerma-

i neosvijetljenih površina, čime se skulptura približava dvjema prijašnjim glavama, osobito prvoj. Čelo je otkriveno, a kosa u blagim uvojcima pada do vrata i spaja se s istovjetno modeliranom bradom iznad koje su istaknuti bujni i dugi brkovi s uvinutim krajevima, što je nalazimo i u središtima drugih područja, provincija.⁶⁷ Lik djeluje impresivno i smireno, ali s hladnim i pomalo tužnim pogledom, čime pokazuje sličnost s prijašnjim glavama, na osnovu čega je i ova glava datirana krajem, 3. st.⁶⁸ Međutim, izraženo je i mišljenje da treba pripadati ranijoj dobi, početku 3. st.⁶⁹

Način češljanja kose koji čelo ostavlja otkrivenim te kosa koja s obje strane pada u dva uvojka, karakteristični su za prikaze Zeusa tipa "Otricoli".⁷⁰ Ovim detaljem naš primjer sličan je glavi iz Akvileje iz druge polovice 2. st., koja predstavlja preoblikovanje tipa preuzetog od atičkih uzora s kraja 2. st. pr. Kr.⁷¹ Između njih postoje znatne stilske razlike. Naša glava bliska je glavi iz Stobija s kraja 2. st., ali s nekim razlikama u detaljima.⁷² Čelo ove glave pokriveno je pramenovima kose zašiljenim pri vrhu, što je inače karakteristika likovnog prikaza ovog božanstva,⁷³ a pogled je kao u našem slučaju usmjeren prema gore, što je interpretirano kao prividna posljedica krupnih zjenica.⁷⁴ Inače, svojim ikonografskim svojstvima pokazuje potpunu sličnost s poprsjima Serapisa iz Museo Vaticano i Ville Albani u Rimu s kalatosom na glavi koje su smatrane kopijama poznatog originala izrađenima od Brijaksa u 4. st. pr. Kr. za Ptolomeja II Filadelfa.⁷⁵ Dok se glava iz Stobija smatra aleksandrijskim uvozom,⁷⁶ teško je to potvrditi za naš primjer zbog razlika u oblikovanju kose i usta. Detalji glave, način obrade i mjesto nalaza pokazuje da može se smatarati uvozom s istoka.

Zadnji skulpturalni prikaz ove skupine, koji također potječe iz *Timacum Minusa*, izrađen je od visoko kvalitetnog bijelog sitnozrnatog mramora i vrlo je fragmentaran, dimenzija 36 cm. Radi se o skulpturalnoj grupi Jupitera Dolihena na biku, od koje je ostala oštećena figura bika sa stopalima božanstva na leđima⁷⁷ (sl. 9). Životinji nedostaju noge, a i glava je dosta oštećena, tako da je teško raspoznati detalje. Čitav je jedino kratki, savinuti rep, koji je pripijen uz tijelo i izrađen je u plitkom reljefu. Prikazan je u pokretu na desno s podignutom prednjom desnom nogom i glavom okrenutom prema promatraču. Vrat mu je izrazito dugačak, a tijelo kratko, ali snažno. Od božanstva su ostali samo tragovi stopala.

Ova statuarna grupa, vrlo kvalitetne izradbe, modelirana je prema uobičajenoj ikonografskoj shemi⁷⁸ i vrlo je slična grupi iz Egeta (*Egeta*, Brza Palanka) na

Sl. 8. *Timacum Minus*, mramorna glava Serapisa

Sl. 9. *Timacum Minus*, mramorna odlomljena figura Jupitera Dolihena na biku

sjevernom dijelu provincije Gornje Mezije, od koje je ostao samo bik sa stopalima božanstva.⁷⁹ Iz istog mjesta potječu još dvije slične skulpturalne grupe, gdje je kod jedne također ostao samo bik sa stopalima božanstva i postoljem, a kod druge i figura božanstva bez glave.⁸⁰ Ovim primjerima slična je i grupa iz Akuminka (*Acumincum*, Slankamena) u Panoniji Inferior,⁸¹ pa su prema tome sve ove skulpturalne grupe najvjerojatnije izrađene prema istom predlošku. Iz Gornje Mezije po-

⁶⁷ Usp. SCRINARI, 1972., 45, br. 122 – 124 (iz Akvileje).

⁶⁸ ZOTOVIĆ, 1966., 104, br. 49.

⁶⁹ TOMOVIĆ, 1993., 96, br. 106.

⁷⁰ SCRINARI, 1972., 45, br. 121.

⁷¹ SCRINARI, 1972., 45, br. 122.

⁷² SOKOLOVSKA, 1987., 206, br. 196, T. 75, sl. 1.

⁷³ SCRINARI, 1972., 45, br. 123 – 124.

⁷⁴ SOKOLOVSKA, 1987., 206.

⁷⁵ BIEBER, 1955., 83, sl. 296 – 297.

⁷⁶ SOKOLOVSKA, 1987., 207.

⁷⁷ VULIĆ, 1941-48., 93, br. 201; ZOTOVIĆ, 1966., 101, br. 43, T. 15, sl. 1; TOMOVIĆ, 1993., 108, br. 143, sl. 42/2.

⁷⁸ Cf. MEYER, 1884 – 1886., 1193 – 1194, T. 3/1; REINACH, 1987a., 21, br. 2 – 5.

⁷⁹ VUČKOVIĆ-TODOROVIĆ, 1966., 175, sl. 7.

⁸⁰ VUČKOVIĆ-TODOROVIĆ, 1966., 173, sl. 4, 175, sl. 6.

⁸¹ MERLAT, 1951., 57, T. 4, sl. 1.

Sl. 10. Naissus, porfirna fragmentarna portretna glava tetrarha

tječe i jedan skulpturalni prikaz bika, pronađen u Viminacijumu, kao ostatak figuralne grupe.⁸²

Na osnovi analogije s primjerom iz Egete koji je, s ostalim primjerima, pronađen u manjem svetištu (*sacrarium*) Jupitera Dolihena,⁸³ možemo zaključiti da je naš primjer najvjerojatnije nastao istodobno, dakle pred kraj 2. i početkom 3. st., a svakako potječe i iz istog mjesta. Dvije činjenice – podrijetlo donatora iz Male Azije na natpisu postolja jednog primjera i nalaz novca kovanog u Kariji,⁸⁴ upućuju nas da svakako ponajprije mjesto proizvodnje treba tražiti u istočnim središtima. Međutim, izraženo je i mišljenje da su izradevine istoč-

nih majstora u jednoj od radionica gornjomezijskih središta, poput *Timacum Minusa*, ili pak, na osnovi nepotpuno obrađenih nekih dijelova na biku, radovi na licu mjesta, u svetištu Egete.⁸⁵ Ipak, jedno je sigurno, to su djela izvrsnih kipara.

Počasna skulptura – svjedočena je portretima.

Za sad siguran izvoz putem Danubia predstavlja jedina glava od crvenog egipatskog porfira iz Naisa, dok su se dvije glave iz ovog središta izrađenih od grčkog mramora⁸⁶ mogle uvoziti i kopnenim putem, pravcem *Thessaloniki-Scupi-Naissus*.

Glava je otkrivena u tvrđavi. Predstavlja portret zreloug muškarca, od koje se sačuvao gornji dio, visine 17 cm, s oštećenjima po sredini čela i na zatiljku⁸⁷ (sl. 10). Najveći dio detalja je dobro sačuvan. Na licu se vrlo jasno uočavaju krupne bademaste oči s irisom na gornjem dijelu pokrivenom kopcima i krupnim udubljenim zjenicama. Na glavi se ističu velike uši, a na naboranom čelu jedva se nazire kratka kosa koja je pokrivena karakterističnom cilindričnom kapom (*pileus pannonica*). Sve je izrađeno dosta stilizirano.

Za ovu glavu odavno je rečeno da pripada figuralnoj grupi tetrarha, slično poznatoj grupi tetrarha iz Venecije i grupi u Vatikanskom muzeju,⁸⁸ a osobito se povezuje s venecijanskom grupom s kojom ima direktne poveznice.⁸⁹ Također je slična portretu tetrarha iz *Transiderne* (Tekije) i fragmentarnoj glavi iz *Romuliane* (Gamzigrada), koja pripada jednome od vladara tetrarhije.⁹⁰ Međutim, teško je utvrditi identitet tetrarha, odnosno vladara prikazanih na ovim portretima. Tim

Sl. 11. Vendenis, sarkofag iz Vendenisa

⁸² MERLAT, 1951., 51, br. 53, sl. 10.

⁸³ VUČKOVIĆ-TODOROVIĆ, 1966., 179 – 180.

⁸⁴ VUČKOVIĆ-TODOROVIĆ, 1966., 176, sl. 6, 178, 181.

⁸⁵ TOMOVIĆ, 1993., 73.

⁸⁶ SREJOVIĆ – CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, 1987., 28, br. 6; *Antički portret*, 1987., 211, br. 174, 212, br. 176; TOMOVIĆ, 1993., 77, br. 4, sl. 2/3, 78, br. 17, sl. 7/1

⁸⁷ SREJOVIĆ, 1959., 253 i d, sl. 1; BERGMANN, 1977, 165, 176, T. 51, sl. 1-2; KISS, 1984, 100, sl. 251-252; SREJOVIĆ – CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, 1987., 42, br. 13; *Antički portret*, 1987., 232, br. 220; TOMOVIĆ, 1993., 80, br. 34, sl. 12, 1 – 2.

⁸⁸ DELBRUECK, 1932., T. 31-37; L'ORANGE, 1933., sl. 32 – 35.

⁸⁹ SREJOVIĆ, 1959., 253 i d.

⁹⁰ SREJOVIĆ, 1959., 253, sl. 1; ISTI, SREJOVIĆ, 1983., kat. 26.

Sl. 12. Ulpijana, sarkofag iz Ulpijane

više, jer prije venecijanska grupa i glave iz Naisa i Romuliane povezivane su s prvom tetrahijom i datirane u vrijeme Dioklecijana (kraj 3. i početkom 4. st.),⁹¹ dok su danas povezane s drugom tetrahijom (306 godine), te i glava iz Naisa vjerojatno predstavlja Konstantina I.⁹²

Što se tiče mjesta proizvodnje, polazeći od činjenice da je slična glava iz Transiderne, koja je bliska porfrinoj bisti iz Athribisa u Muzeju Kaira,⁹³ kao i ona iz Romuliane smatraju se proizvodom egipatskih radionica.⁹⁴ Na prisutnost egipatskih Galerijevih radionica gdje su se proizvodili carski kipovi od crvenog porfira već su ukazali znanstvenici koji su se bavili porfirnim carskim portretima.⁹⁵

Sepulkralna skulptura svjedočena je sarkofazima. Za sad siguran uvoz Danubijem predstavlja sarkofag od prokoneskog mramora iz Vendenisa kao poluproizvod

(sl. 11), a prema svim izgledima i Ulpiane kao gotov rad (sl. 12).⁹⁶ Dok je atički sarkofag iz Naisa⁹⁷ najvjerojatnije uvezen drugim putem (*Thessaloniki-Scupi-Naissus*), s obzirom na to da atički sarkofazi koji su se nalazili daleko od mora, kako ističe G. Koch, pokazuju da su se izvozili i kopnenim putem.⁹⁸

Zaključak

Na kraju, možemo reći da, ovi spomenici, iako malobrojni, govore o značaju plovnog puta *Danubius* u Dardaniji za uvoz skulpture i mramornih blokova za obradu u domaćim radionicama, ne samo iz Male Azije, nego i iz dalekih područja Sredozemlja. Za vjerovati je da će biti još otkrića ovakve prirode.

⁹¹ DELBRUECK, 1932., 84 – 91; SREJOVIĆ, 1959., 254; ISTI, 1983., 78.
⁹² KISS, 1984., 97 – 100, što je i prihvaćeno, usp. TOMOVIĆ, 1993., 57.
⁹³ DELBRUECK, 1932., T. 38/9; L'ORANGE, 1933., 22, sl. 42, 44.
⁹⁴ SREJOVIĆ, 1983., 78.
⁹⁵ KISS, 1984., 100, 102.
⁹⁶ DOBRUNA-SALIHU, 2009b., 195-197, sl. 2a, b, 3a, b.
⁹⁷ KOCH, 1978-79., 106 – 109, br. 15, sl. 3; DOBRUNA-SALIHU, 2003-2005., 798, br. 294, sl. 253.
⁹⁸ KOCH, 2001., 160.

KRATICE

CMAV	Collezioni e Musei Archeologici del Veneto
CSIR	Corpus Signorum Imperii Romani (Corpus des Sculptures du Monde Romain)
EPRO	Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain, publiées par M. J. Vermaseren, Leiden
GjALB-SSHH	Gjurmime Albanologjike (Recherches Albanologiques) – Seria e shkencave historike, Prishtinë
GSND	Glasnik Skopskog naučnog društva, Skopje
HA	Histria Antiqua, Pula
IMS	Inscriptions de la Mésie Supérieure, Beogra
INMV	Izvestija na Narodnija muzej v Varna, Varna
JHS	The Journal of Hellenic Studies, London
LIMC	Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, Zürich-München
NišZb	Niški zbornik, Niš
Roscher's Lexikon	H. W. Roscher, Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie, Leipzig 1884-1937
Spomenik SANU	Spomenik akademije nauka i umetnosti, Beograd
StHist	Studime historike, Tiranë
ŽA	Živa antika (Antiquite Vivante), Skopje

LITERATURA

ALEKSANDROV 1987	G. Aleksandrov, Rezultati ot raskopite na krepostu Montana (1971-1982), Montana 1, Sofija 1987, 54 – 80.
ANTIČKI PORTRET 1987	Antički portret na tlu Jugoslavije (Katalog i uvodna studija), Beograd 1987.
BERGMANN 1977	M. Bergmann, Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr., Antiquitas 18, Bonn 1977.
BIEBER 1957	M. Bieber, A Bronze Statuette in Cincinnati and its place in the history of the Asklepios types, Proceedings of the American Philosophical Society 101/1, Philadelphia 1957.
COLLIGNON 1911	M. Collignon, Les statues funéraires dans l'art Grec, Paris 1911.
CUMONT 1913	F. Cumont, Catalogue des sculptures et inscriptions antiques (monuments lapidaires) des Musées Royaux du Cinquantenaire, Bruxelles 1913.
DELBRUECK 1932	R. Delbrueck, Antike Porphywerke, Berlin 1932.
DOBRUNA-SALIHU 2003-2005	E. Dobruna-Salihi, Plastika dekorative dhe figurative e gurit në Dardani. Sepulkrale dhe e kultit, 1-2, Prishtinë 2003 – 2005.
DOBRUNA-SALIHU 2009	E. Dobruna-Salihi, Stone-carving Workshops in Dardania, Les ateliers de sculpture régionaux: techniques, styles et iconographie, Actes du X Colloque International sur l'Art Provincial Romain (Arles et Aix-en-Provence, 21-23 Mai 2007) Arles et Aix-en-Provence 2009, 305 – 314.
DOBRUNA-SALIHU 2009a	E. Dobruna-Salihi, Pesë monumente të pabotuara nga koleksioni i arkeologjik i antikitetit në Muzeun e Kosovës, GjALB-SSHH 38, 2008, 2009, 229 – 254.
DOBRUNA-SALIHU 2009b	E. Dobruna-Salihi, Glavni trgovački antički putovi Kosova u svetlu kamene skulpture, HA 17, 2009, 193 – 201.
ESPÉRANDIEU 1911	E. Espérandieu, Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine 2, Paris et Bruxelles 1911.
FRIEDLAND – TYKOT 2012	E. A. Frieland – R. H. Tykot, Quarry Origins, commission, and import of the marble sculptures from the Roman Theater in Philadelphia/Amman, Jordan, Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009), Tarragona 2012, 52 – 61.

- HÖLLANDER 1912 E. Hollander, Plastik und Medizin, Stuttgart 1912.
- HUSKINSON 1975 J. Huskinson, Roman Sculpture from Cyrenaica in the British Museum, CSIR, Great Britain 2/1, London 1975.
- JOVANOVIĆ 1975 A. Jovanović, Neki aspekti problema skupnog nalaza skulpture sa Medijane kod Niša, Starinar 24 – 25, 1973-74, Beograd 1975, 57 – 65.
- JOVANOVIĆ 1980 A. Jovanović, Prilog proučavanju skulptura sa Medijane, NišZb 9, 1980, 53 – 60.
- KISS 1984 Zs. Kiss, Études sur le portrait Impérial romain en Égypte, Varsovie 1984.
- KOCH 1978-1979 G. Koch, Ein Sarkophagfragment mit dem Kampf bei den Schiffen in Malibu, The J. Paul Getty Museum Journal 6 – 7, 1978 – 1979, 103 – 110.
- KOCH 2001 G. Koch, Roma Imperatorluk dönemi Lahitleri, Istanbul 2001 (Sarkophage der Römischen Kaiserzeit, Darmstadt 1993).
- LIMC 2/1, 1984 Zürich-München, 1984, s.v. Aphrodite, 2 – 151.
- LIMC 2/1, 2/2, 1984 Zürich-München, 1984, s.v. Asklepios: 2/1, 863 – 897, 2/2, 633 – 666.
- LIMC 4/1, 4/2, 1988 Zürich-München, 1988, s.v. Hera: 4/1, 659 – 719, 4/2, 405 – 435.
- LIMC 4/1, 4/2, 1988 Zürich-München, 1988, s.v. Demeter: 4/1, 844 – 892, 4/2, 564 – 599.
- LISIČAR 1961 P. Lisičar, Isis-Fortuna. Spomenici kultu Izide, Fortune i Izide-Fortune u našoj zemlji, Starinar 12, 1961, 125 – 132.
- MANDERSCHIED 1981 H. Manderscheid, Die Skulpturenausstattung der kaiserzeitlichen Thermeanlagen, Berlin 1981.
- MERLAT 1951 P. Merlat. Répertoire des inscriptions et Monuments figures du culte de Jupiter Dolichenus, Paris-Rennes 1951.
- MEYER 1884-1886 Ed. Meyer, Dolichenus, Roscher's Lexikon 1/1, 1884 – 1886, 1191 – 1194.
- MILLER 1916 K. Miller, Itineraria Romana, Stuttgart 1916, 555 – 556.
- MIRDITA 1981 Z. Mirdita, Antroponimia e Dardanisë në kohën Romake (Die Anthroponymie der Dardanien zur Römerzeit), Prishtinë 1981.
- MUSTILLI 1939 D. Mustilli, Il Museo Mussolini, Roma 1939.
- OGNEENOVA-MARINOVA 1987 Lj. Ognenova-Marinova, Skulpturata ot svetiliščeto na Diana i Apolon, Montana 1, Sofija 1987, 37 – 53.
- L'ORANGE 1933 H. P. L'Orange, Studien zur Geschichte der spätantiken Porträts, Oslo 1933.
- PAPAIIOANNAU 1972 K. Papaioannau, Griechische Kunst, Wien 1972.
- PARIBENI 1959 E. Paribeni, Catalogo delle sculture di Cirene statue e rilievi carattere religioso, Roma 1959.
- PETROVIĆ 1976 P. Petrović, Niš u antičko doba, Niš, 1976.
- PETROVIĆ 1979 P. Petrović, Naissus-Remisiana-Horreum Margi, IMS 6, 1979.
- PETROVIĆ 1995 P. Petrović, Timacum Minus et la vallée du Timok, IMS 3/2, 1995.
- PICARD 1954 CH. Picard, Observations archéologiques en Yougoslavie, septembre 1953, Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions, 1954, 93 – 94.
- PRENDI – CEKA 1964 F. Prendi – H. Ceka, Skulptura të Apollonisë, StHist 2, 1964, 25 – 85.
- REINACH 1897-1930 S. Reinach, Répertoire de la statuaire grecque et romaine, Paris, 2/1897a; 3/1904.
- SCRINARI 1972 V. S. M. Scrinari, Catalogo delle sculture romane, Museo archeologico di Aquileia, Roma 1972.
- SHUKRIU 2005 E. Shukriu, Deae Dardanae – ikonografia, simbolet dhe funksionet, Kosova, 26, 2004, Prishtinë 2005, 9 – 32.
- SOKOLOVSKA 1987 V. Sokolovska, Antička skulptura vo SR Makedonija, Skopje 1987.
- SREJOVIĆ 1953 D. Srejić, Dva kasnoantička portreta iz Srbije, ŽA 9/1-2, 1953, 253 – 264.
- SREJOVIĆ 1983 D. Srejić, Gamzigrad – kasnoantički carski devorac, Katalog SANU 45, Beograd 1983.
- SREJOVIĆ – CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, 1987 D. Srejić – A. Cermanović-Kuzmanović, Rimska skulptura u Srbiji, Beograd 1987.
- STAINER 1953 R. S. Stainer, The cost of the Parthenon, JHS 73, 1953, 68 – 76.
- TOMOVIĆ 1993 M. Tomović, Roman Sculpture in Upper Moesia, Beograd 1993.

TONČEVA, 1969	G. Tončeva, Skulpturata v Odesos ot V-I vek p.n.e., INMV 4 (20), 1969, 3 – 45.
TRAVERSARI 1986	G. Traversari, La statuaria ellenistica del Museo archeologico di Venezia, CMAV, Roma 1986.
TSONTCHEV 1941	D. Tsontchev, La sanctuaire Thrace pres du village de Batkoun, Institut archéologique Bulgare-Fonds du département de Plovdiv 2, Sofij 1941.
TUDOR 1973	D. Tudor, Recentele săpături archeologice romane de pe valea Oltulin Inferior, Apulum 11, Alba Iulia 1973, 115 – 126.
TUDOR – VLADESCU, 1973	D. Tudor – C. Vladescu, Dardanii la Romula- Malva, Apulum 10, 1872-1972, 1973 183 – 189.
VUČKOVIĆ-TODOROVIĆ 1966	D. Vučković-Todorović, Svetište Jupiter Dolihena u Brzoi Palanci, Starinar 15 – 16, 1964-65, 1966, 173 – 182.
VULIĆ 1925	N. Vulić, Teritorija rimskog Skoplja, GSND 1, 1925, 1 – 4.
VULIĆ 1941-1948	N. Vulić, Antički spomenici naše zemlje, Spomenik SAN 98 (77), 1941 – 1948.
ZOTOVIĆ 1966	LJ. Zotović, Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure, EPRO, Leiden 1966.

SUMMARY

THE IMPORTANCE OF THE DANUBE RIVER ROUTE FOR THE IMPORT OF SCULPTURES IN DARDANIA DURING THE ROMAN PERIOD

Exhlale DOBRUNA-SALIHU

In spite of the fact that the Danube does not flow through Dardania, from the point of view of river traffic during the Roman period, the navigation route of this river certainly played a particularly important role. The Danube was connected with Dardania through the Margus (Morava) and Timachus (Timok) rivers. It played a prominent role for this area in the import of sculpture and marble blocks not only from Asia Minor but also from other Mediterranean areas. This comes most to the fore in the north Dardanian centres: in the settlement and station Timachum minus (Ravne), connected with the Danube via the Timachus river (the White Timok and the Great Timok) – another river important for transport – and the municipium Naissus (Niš), which was connected through that same route, as well as through the Margus river. Another way that both centres were connected was through the road Naissus-Ratiaria, connecting Naissus and Timacum Minus with the Danube region. Marble from Asia Minor was imported to the area of Naissus for the manufacture of a number of cult sculptures of Greco-Roman (Fig. 3) and local pantheons (Fig. 4). Sculptures in porphyry imported from Egypt arrived through the Mediterranean and the Black Sea – two cult figurines were found in the peristylum of the palace (villa) in Mediana (Brzi Brod) (Fig. 1-2), while one portrait head was found in Naissus (Fig. 10). Taking into consideration that the Greeks transported marble also on wagons, we have not included the sculptures found in this centre that were made of Greek (Attic) marble, because it is possible that it was imported through a shorter route – by sea to Thessaloniki and then by the road Thessaloniki-Scupi-Naissus – which especially suited the figurines, which form the bulk of the finds in this centre. Timacum minor yielded a group of cult sculptures of Oriental and Greco-Roman pantheons (Fig. 5-9), found in the Dolicheneum near the castrum. Based on the type of marble, by and large from Asia Minor, the group was probably imported from there, or was crafted in local workshops. From the central part of the Dardanian area, the same provenance is presumed for two imported sarcophagi – a semi-finished import of Proconnesus marble from the settlement and station Vendenis (Gllamnik) (Fig. 11), and a finished one from Ulpiana (near Prishtina) (Fig. 12).

These artefacts, which belong to three thematic groups of excellent stone from the famous quarries of the Mediterranean, are mostly high-quality works – either imports (in most cases), or local products (more rarely) – mostly from the end of the 3rd and the beginning of the 4th c.